

Povijest grada Rijeke od 18. stoljeća do 1924.

Sabolić, Jakov

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:673321>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-16**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

Jakov Sabolić

Povijest grada Rijeke od 18. stoljeća do 1924.

Završni rad

Pula, rujan, 2020. godine

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

Jakov Sabolić

Povijest grada Rijeke od 18. stoljeća do 1924.

Završni rad

JMBAG: 0303058188,redovitistudent

Studijskismjer: Povijest jednopredmetni preddiplomski studij

Predmet: Habsburška monarhija od prosvijećenog apsolutizma do raspada

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: doc. dr. sc. Mihovil Dabo

Pula, rujan, 2020. godine

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani _____Jakov Sabolić_____, kandidat za prvostupnika_____povijesti_____ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da i koji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

_____Jakov Sabolić_____

U Puli, rujna, 2020. godine

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, _____ Jakov Sabolić _____ dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrileu Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom _____ Povijest grada Rijeka od 18. Stoljeća do 1924.

koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnojinternetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnuinternetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje naraspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravimai dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupaznanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, ____24.09.2020. _____

Potpis

Jakov Sabolić_____

Sadržaj

Uvod.....	1
Carske odredbe i privilegije u 18. stoljeću.....	3
Doba Napoleona u Rijeci.....	8
Kozmopolitski grad te njegov gospodarski i kulturni uzlet.....	10
„Riječka krpica“ i razvoj „fiumanstva“	14
Ugarska pomorska luka i ekonomski napredak.....	18
Rijeka kao kamen spoticanja između velikih sila.....	23
Zaključak.....	30
Literatura.....	32
Sažetak.....	34
Summary.....	36

Uvod

Tijek razvoja naselja na području današnjega grada Rijeke možemo pratiti od prapovijesnih razdoblja, kao što je uostalom slučaj i za veliki dio Europe, a posebno onaj primorski. Stari su narodi često osnivali utvrđena naselja na brdskim vrhovima s kojih se pružao prostrani pogled na okolicu od koje su živjeli, ali je također bilo nužno budnim okom pratiti kako ne bi koji nepozvani gosti zaprijetili zajednici. Prostor na kojemu se razvila Rijeka obiluje vrhovima s kojih se lako nadzire čitavi zaljev i njegova okolica. Nezaobilazno mjesto u povijesti grada zauzima brdo Trsat koje nije bilo jedino naseljeno od strane Ilira i Kelta, ali je s vremenom postalo daleko najvažnije. Smješteno ponad toka Rječine, njegovim je stanovnicima pripadala kontrola rijeke, okolnih brda te zaljeva kojeg danas zovemo Kvarnerskim ili Riječkim. Odlična strateška pozicija već tada utvrđenoga naselja na Trsatu nije promakla niti Rimljanima koji su, pokorivši narode na istočnoj obali Jadrana, u podnožju Trsata osnovali municipij Tarsatica. Razvila se na tome mjestu i današnja Rijeka čiji strogi centar grada leži upravo na temeljima antičke Tarsatice. Za razliku od nekih drugih gradova na hrvatskoj obali Jadrana, Rijeka danas nije poznata po antičkim spomenicima kojih, valjareći još uvijek ima. Odgovor zašto je tome tako, treba tražiti u burnim modernim stoljećima koja su Rijeku preobrazila te joj oduzela antički, a dijelom i srednjovjekovni izgled. Upravo njima ću se baviti u ovome radu te će odgovor sam isplivati na površinu.

Osim brdovitog kraja zbog kojega je Rijeka prepoznatljiva, važno je itekako i drugo prirodno bogatstvo kojemu Rijeka duguje i svoj naziv. Iz gorskoga se zaleđa prema riječkome moru spušta iznimno velik broj rječica, potoka i podzemnih voda. Mnogi Riječani danas ne znaju za sve te prirodne potoke koji i dalje prolaze ispod grada, daleko od očiju stanovnika. Na jednom takvom koji se zove Lešnjak, Rimljani su izgradili terme koje se danas baš poput potoka nalaze skrivene ispod gradskih ulica. Zahvaljujući očuvanoj lokalnoj toponimiji, Riječanima i posjetiocima grada lako je uočiti povijesnu povezanost grada i vode. Prirodne i zemljopisne značajke oduvijek utječu na razvoj ljudskih naselja pa je Rijeka zbog navedenih čimbenika na pomalo nezahvalnom terenu ipak, ponajviše zbog vodenog bogatstva, izrasla u moderno središte. No, svemu je najviše pridonijela pogodna pozicija grada u kojemu se čini da

su planine, otoci i more nadohvat ruke pa se stoga jednako osjeća mediteranski koliko i srednjoeuropski kulturni ugođaj. Od davnina takva strateški važna mjesta, kao što je nesumnjivo riječki kraj, privlače različite narode. Rimljani su upravo ovdje ostavili tragove svojih limesa, a Rječina još iz tih vremena predstavlja graničnu rijeku. Možda su baš oni zapečatili sudbinu Rijeci koja će kroz naredna stoljeća do današnjih dana zbog svoga povoljnog položaja pretrpjeti razne državne tvorevine, a kao vrhunac i podjelu na dva susjedna grada s Rječinom kao međudržavnom granicom. Uvod ću završiti s godinom 1750. kada Rijeku pogađa niz potresa. Oni od davnina nisu rijetkost na trusnome riječkom teritoriju. Potres iz 18. stoljeća se poklapa s početkom kronologije moga rada, a činjenica da je prouzročio velike štete te jednim dijelom potaknuo arhitektonsku transformaciju grada dovoljno govori u prilog tezi koliko se ljudi i njihova naselja prilagođavaju prirodnim zakonima i silama.

Carske odredbe i privilegije u 18. stoljeću

Povijest Rijeke kroz srednji vijek velikim dijelom ostaje nepoznanica. Jasno je kako Rijeka tada biva izgrađena u tipičnom srednjovjekovnom ruhu s debelim zidinama i kulama raspoređenim uokolo grada. U isto vrijeme sličan se život odvija i na susjednome utvrđenoj Trsatu koji početkom novoga vijeka pripada obitelji Frankopan koja u 15. stoljeću započinje gradnju današnjeg svetišta Majke Božje Trsatske. U njegovu podnožju na ušću Rječine, tadašnja „Flumen Sancti Viti“ (Rijeka Svetoga Vida), biva pod vlašću germanskih obitelji Devin i Walsee. Već se tada naziralo kako mnogi pretendiraju na riječko područje koje od 15. stoljeća započinje s jačom trgovačkom djelatnošću. Od 1466. Rijeka se nalazi u posjedu Habsburgovaca pa odonda bolje pratimo trgovačke veze s austrijskim zaleđem (Kranjska) iz kojega se na brodove doprema uglavnom željezo. Iz smjera hrvatskih zemalja u to vrijeme na Rijeku stiže drvo, stoka i koža dok se s Apenina doprema ulje. Uslijed osmanlijskih napada na hrvatske, austrijske i mletačke zemlje, riječka se trgovinska aktivnost smanjuje te 18. stoljeće, kada se ratna opasnost napokon odmakla, Rijeka dočekuje kao gradić od tek nekoliko tisuća stanovnika. No to nije spriječilo Isusovce da 1627. osnuju samostan na kojemu će započeti s djelovanjem prva riječka gimnazija. Doista važna godina i događaj koji će puno pridonijeti prosvjetnom kao i kulturnom razvoju grada.

Prva važna odluka habsburškog vladara koja je utrla put budućem bržem i efikasnijem razvoju grada na Rječini dogodila se 1719. godine. Naime, car Karlo VI. proglasio je Rijeku slobodnom kraljevskom lukom. Tome je prethodila druga povelja iz 1659. godine kada je Rijeka dobila od cara Leopolda gradski grb. Riječki dvoglavi orao, prikazan s glavama okrenutim na istu stranu jedinstven je slučaj u heraldici jer inače na ostalim grbovima svaka gleda u svoju stranu. Jedna noga stoji na kamenu dok druga drži vrč iz kojega se izliva voda. Iznad orla stoji habsburška kruna, a ispod na vrpici natpis „Indeficienter“ (nepresušan) koji simbolizira riječku vodu, ali i nepresušnu odanost Rijeke habsburškoj kruni. Zanimljivo je napomenuti kako je to jedan od prvih grbova koje su Habsburzi ikome dodijelili.¹ Na neki način to je bio preduvjet da bi se grad proglasio i slobodnom kraljevskom lukom. Toga 18. ožujka

¹Igor Žic, *Rijeka, grad Svetog Vida*, Rijeka, 1996., str. 28.

1719. car je patentom dodijelio Rijeci i Trstu privilegije. Gradovi čija novovjekovna povijest doista nalikuje tim su nadnevkom povezani jedan s drugim. Privilegije su značile da je svaki trgovac mogao bez poteškoća uploviti u riječku luku te ondje trgovati svojim proizvodima uz minimalne namete. Međutim, važno je znati kako teritorij slobodne luke nije obuhvaćao cijeli grad već samo prostor luke i njenih skladišta u kojima su trgovci imali mogućnost skladištenja neprodane robe.²1722. Rijeka dobiva i lazaret koji je služio za prihvat brodova koji dolaze iz područja gdje haraju bolesti. Iz smjera Karlovca preko Bakra do Rijeke 1728. stiže i prva važna kopnena prometnica takozvana Karolinška cesta. Prva je to cesta koja je povezala nizinsku Hrvatsku s onom primorskom, a ime je dobila baš po Karlu, habsburškome vladaru koji 15. rujna 1728. dolazi u Rijeku kako bi se uvjerio u dobrobiti svojih odredbi te svečano otvara Karolinšku cestu.³ Ona je u velikoj mjeri omogućila bolju i bržu povezanost s ostatkom Carstva i Europe, ali je i otvorila put ugarskim nastojanjima da Rijeku doživljavaju kao svoju izlaznu točku na more. Trst je bivao sve povezaniji s Bečom, a Rijeka preko Karlovca i Zagreba s Budimpeštom.

Kako je car umro bez muških nasljednika, na red je došla primjena pragmatičke sankcije kojom su svi plemićki staleži Carstva put prema prijestolju otvorili Mariji Tereziji. Rijeka je pak posebnu odluku o tome donijela 29. studenoga 1725. kao slobodna trgovačka luka.⁴ Poznata po svojoj ambicioznoj politici, Marija Terezija puno je toga izmijenila i po pitanju razvoja Rijeke. 1752. uklapa je u sustav takozvane „Tršćanske Intendance“ koja je pak potpadala pod Trgovačku direkciju u Beču. Time su Trst i Rijeka bili pod jednom upravom čija je zadaća bila osigurati jednak razvoj ta dva grada. Ubrzo je privatnim novcima iz Trsta pokrenuta i Rafinerija šećera u Rijeci koja je do 1754. proizvodila dovoljno šećera za potrebe svih austrijskih zemalja.⁵ Dobrom poslovnim politikom, tvornica je postala jedna od najbogatijih u Carstvu pa je direktor otpočeo i gradnju upravne zgrade. To je današnja zgrada „Rikard Benčić“ koja projektom Rijeke europske prijestolnice kulture polako postaje središte riječkih kulturnih zbivanja. Ubrzo je postalo jasno, kada je carica poslala svoga sina Josipa u razgled situacije u Rijeci, da se ta dva grada ne razvijaju istim tempom. Trst je sa svojih 20 tisuća stanovnika debelo premašivao

²Ervin Dubrović, *Temelji moderne Rijeke. 1780.-1830.*, Rijeka, 2006., str. 33.

³Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 175.

⁴Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 1998., str. 52.

⁵Ervin Dubrović, *Doba modernizacije. 1780.-1830.*, Rijeka, 2006., str. 13.

riječkih 5 tisuća. Teško je bilo očekivati da će se Rijeka razvijati jednakom silinom kada se njome upravljalo upravo iz konkurentskoga grada. Zbog toga je Marija Terezija u suradnji sa sinom Josipom, budućim kraljem, donijela odluku o ukidanju trgovačke provincije te ju je razdijelila na tri nezavisne cjeline. Trst je postao zasebno tijelo za izlaz austrijskih zemalja na more, Rijeka za ugarske, a potez od Senja do Karlobaga se priključio Vojnoj krajini. 1779. carica je proglasila Rijeku zasebnim tijelom ugarskoga kraljevstva (*corpuseparatum*), pri čemu valja napomenuti da je grad još ranije priključila Kraljevini Hrvatskoj, a zatim spomenute godine ipak direktno Ugarskoj kruni. Zbog toga su se kroz 19. i 20. stoljeće lomila koplja oko statusa Rijeke odnosno tko polaže veća prava na nju. Mađari su u tome uvijek bili u prednosti jer su ionako smatrali čitavu Kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju od davnina svojim zemljama. Otada su Trst i Rijeka jedini dijelovi Monarhije koji su imali takve statute. Znalo se čijim vladama pripadaju, ali se isto tako znalo da se u tim gradovima njeguje autonomnost proizašla iz odredbi habsburških vladara. To ima smisla uzmemo li u obzir da je Rijeka većinski bila slavenska s brojnom romanskom manjinom, a Trst romanski s brojnom slavenskom manjinom pa na kulturnoj razini nisu imali dodirnih točaka s austrijskim Nijemcima odnosno Mađarima. Osim toga prosperitet glavnih carskih luka bio je najvažniji, a najlakše se ostvarivao visokom autonomijom gradskih tijela. Na čelu grada sada je stajao guverner, a prvi je bio Jozsef Mailath de Szekhely koji je ujedno obnašao i funkciju velikog župana novoosnovane Severinske županije. Takva pozicija u gradu zahtijevala je i monumentalnu zgradu zvanu Guvernerovom palačom. Arhitekt Anton Gnamb se dohvatio toga posla te je konstruirao palaču na današnjem Jadranskom trgu koja je ondje stajala sve do 1896. kada je srušena zbog dovršetka nove palače iznad samog središta grada. U to vrijeme osim Gnamba djeluju i drugi umjetnici i arhitekti koji konstruiraju i uređuju riječke svjetovne i crkvene građevine.⁶ Marija Terezija je svojom odlukom o nasipavanju obale pred riječkim gradskim vratima, (prolaz ispod gradske ure) bacila sjeme za izgradnju novog centra grada, ali i nove prostranije luke. Rijeka definitivno time izlazi iz skučenih gradskih zidina te postaje grad s glavnom širokom ulicom koja se pruža paralelno uz nekadašnje zidine. Uz to, carica je odlučila privilegij riječke luke prenijeti na cijeli grad koji otada uživa u posebnim zakonima.⁷ 1786. Josip II. ukida Severinsku županiju i uspostavlja Ugarsko primorje.

⁶Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 178.

⁷Ervin Dubrović, *Temelji moderne Rijeke. 1780.-1830.*, Rijeka, 2006., str. 38.

Dijeli ga na tri kotara: riječki, bakarski i vinodolski. Na čelu čitavog Primorja otada se nalazio riječki guverner. Umjesto gradskog vijeća koje je bilo nositelj autonomije grada, uspostavljen je magistrat koji je preko guvernera bio podređen Kraljevskom ugarskom namjesničkom vijeću u Požunu. Josip je poput svoje majke bio poznat po reformama. Što se tiče Rijeke, donio je odluku kako se gradska vrata više ne moraju zatvarati pa se krenulo u opsežniju gradnju izvan samih zidina.⁸

Trsat je, s druge strane Rječine, do uspostavljanja Ugarskog primorja potpadao pod upravu grada Bakra. Ovdje se već jasno vidi kako su dvije obale Rječine zapravo dva različita svijeta. Dok na zapadnoj obali svoj razvoj započinje kozmopolitska Rijeka, Trsat i Sušak s druge strane žive uvelike seoskim životom u jednoličnom hrvatskom okruženju. Važnost Bakra i njegova prostranog utjecaja ogleda se u činjenici kako je 1787. to područje sve do obale Rječine brojalo 7.656 stanovnika što ga je gotovo već dvije stotine godina činilo najmnogoljudnijim hrvatskim gradom.⁹ Usporedbe radi Rijeka je tada brojala 5.956 stanovnika, Varaždin 4.814, Karlovac 2.740, a Zagreb 2.815.

⁸Ervin Dubrović, *Doba modernizacije. 1780.-1830.* Rijeka, 2006., str. 18.

⁹Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 1998., str. 53.

Doba Napoleona u Rijeci

Krajem 18. stoljeća kada je Napoleon Bonaparte, francuski car, krenuo u ratne pohode Europom, malo je tko očekivao da će pod svoju vlast postaviti toliki dio Staroga kontinenta. Rat protiv Austrije nagovijestio je dva desetljeća ekonomske, a zatim i društvene krize u carstvu. Rijeka se, kao prvenstveno trgovačka luka, a ne još uvijek jako industrijsko središte našla veoma pogođena ratnim stanjem. Napoleon je svojom vojskom harao sjevernom Italijom, a Austrija je gubila bitke. 1797. mirnim je putem Napoleon stavio točku na tisućljetnu povijest grada Sv. Marka koji je prestao postojati kao samostalna sila. Venecija je već nekoliko stoljeća unazad bila u padu svoje moći no bez obzira na to, njeno službeno ukidanje kao državne cjeline zateklo je svijet. Trstu i Rijeci je dugoročno pad Venecije otvorio vrata slobodnijem razvoju odnosno profiliranje u dvije najvažnije sjevernojadranske luke, iako je 1797. ta vijest ojačala strah od ratobornih Francuza. U Rijeci je tada bilo raspoređeno već oko 30 topova dok je za sigurnost grada brinulo oko 130 vojnika. Trščani su zbog napredovanja Francuza prema njihovom gradu, arhiv poslali u Rijeku, ali ubrzo je zajedno s riječkim premješten u Bjelovar. Francuzi su te 1797. zaista zaposjeli Rijeku, ali ne zadugo, jer je dan nakon njih u grad umarširao austrijski pukovnik Kazimir.¹⁰ Nakon niza ratova protiv Austrije, mirom u Schönbrunnu 14. listopada 1809. osnovane su Ilirske provincije čije se središte nalazilo u Ljubljani. U njihov sastav još ulaze Rijeka, Trst, Villach, Neustadt, Gorizia, Istra, Ugarsko primorje, Kvarnerski otoci, Dalmacija s Dubrovnikom i Kotarom te Hrvatska južno od Save s Vojnom krajinom. Dubrovnik je još jedna pomorsko-trgovačka sila koja je svoj kraj doživjela za vrijeme napoleonovih ratova. 1811. cijelo je područje podijeljeno na šest okruga: Kranjska, Koruška, Istra, Civilna Hrvatska, Dalmacija te Dubrovnik. Civilna Hrvatska se pak dijeli na tri upravna područja, a to su riječko, karlovačko te senjsko. 1812. formira se riječko Municipalno vijeće na čijem čelu kao novi gradonačelnik stoji Pavao Scarpa, uglednik iz riječke patricijske obitelji.

Provincije nisu bile dugoga vijeka, Napoleonovo se carstvo urušilo već sljedeće 1813. godine zbog katastrofe u Rusiji. Rijeku su pak s morske strane opkolili engleski ratni brodovi koji nisu prezali pred bombardiranjem i uništenjem. Tada se

¹⁰Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 1998., str. 57.

odigrala jedna od najpoznatijih riječkih urbanih zgoda koja se u gradu i dandanas prepričava. Razlog tome je vjerojatno i nedostatak ženskih likova kroz povijest grada pa je Karolina Belinić zauzela posebno mjesto. Podrijetlom je bila iz imućne riječke obitelji Kranjec, a udala se za trgovca iz Lovrana Andriju Belinića. Izašavši iz grada pred engleske admirale, Karolina je svojim znanjem i šarmom nagovorila Engleze da prekinu s uništavanjem grada. Vjerojatno je bila uspješna i iz razloga jer je dolazila iz dobrostojećih obitelji, a njen je otac dugo vremena bio britanski vicekonzul u gradu kao i polubrat Ignacije poslije njega što je direktno otvorilo put mladoj Karolini za razgovor s engleskim zapovjednikom.¹¹ Pavao Scarpa, riječki gradonačelnik je u isto vrijeme pobjegao iz grada dok je Karolina dobila nadimak Riječka te kao gradska heroína ušla u povijest. Za potpuno oslobođenje Rijeke, ali i Hrvatske od francuske vojske zaslužan je general Laval Nugent. Iz Zagreba je s tisuću vojnika došao do Rijeke u koju je ušao 27. kolovoza 1813. bez borbe. Zatim je nastavio prema Istri i Trstu gdje je proslavljeno ukidanje Ilirskih provincija.¹² Vrijeme francuske uprave ostati će u Rijeci upamćeno kao nesređeno razdoblje s gospodarskim i društvenim nazadovanjem. Zbog opće ratne situacije na kontinentu, trgovina je zamrla, a društvena se kriza ogledala između ostalog i u neodržavanju nastave na riječkoj gimnaziji. Od 1813. do 1822. godine Rijeka formalno nije pripadala nijednom upravnom sustavu, ali je opet kao nekoć njome upravljano iz Trsta, što se već pokazalo pogubnim za grad. No ubrzo se obnavlja „gubernij“ kao samostalno tijelo unutar Habsburške monarhije.

¹¹http://www.visitrijeka.hr/Sve_o_Rijeci/Rijecke_price/Karolina_Rijecka

¹²Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 196.

Kozmopolitski grad te njegov gospodarski i kulturni uzlet

Odlaskom Francuza iz grada 1813. stanje se stalo popravljati. Započinje razdoblje industrijalizacije grada, no i dalje sporim tempom koji se ubrzava tek u drugoj polovici 19. vijeka. Zbog poboljšanja gospodarskih prilika u gradu koje su zaslužne za otvaranje novih radnih mjesta, Rijeku naseljavaju narodi iz čitavog carstva, ali i iz udaljenijih dijelova Europe. Pretežno su se doseljavali ljudi s talijanskog govornog područja jer ih je Rijeka privlačila zbog svoje latinske, a potom i talijanske tradicije koja se dugo baštinila u gradu. Zbog slavenskoga okruženja, svoje su mjesto lako u gradu nalazili i Slovenci, Česi, Slovaci te Srbi koji doduše u gradu obitavaju od 18. stoljeća kada podižu i pravoslavnu Crkvu u samome središtu grada. Iz političkih razloga na Rijeku se doseljavaju Mađari kao i Nijemci. Zajedno s Hrvatima čakavcima, Rijeka se kroz 19. stoljeće pretvorila u kozmopolitski grad koji je nalikovao Habsburškoj Monarhiji u malome. Trst je u to vrijeme bio pravi primjer takvoga grada dok je Rijeka u svemu išla njegovim stopama, a u nekim ga je pogledima naposljetku i prestigla.

No razvoj nije tekao posve glatko: 1817. i 1820. u Rijeci je izbila glad, ali u gradu je živio poduzetni trgovac koji je među najznačajnijim ličnostima Rijeke 19. stoljeća. Riječ je o Andriji Ljudevitu Adamiću bez kojega je nezamisliv privredni i kulturni uzlet Rijeke.¹³ Sagradio je prvo gradsko kazalište, a Lavalu Nugentu je u znak zahvalnosti 1824. kupio trsatski kaštel.¹⁴ Laval Nugent je inače bio irskoga podrijetla, a zbog ženidbenih veza se osjećao kao nasljednik Frankopana pa je počeo kupovati njihove posjede na području Hrvatske. Osim Trsata kojega je dobio kao poklon, postao je vlasnik dvorca Bosiljevo, Stare Sušice, Dubovca te Januševca. Rijeku je, osim već spomenutog oslobođenja od Francuza, zadužio i obnovom trsatske gradine što je bila prva takva restauracija srednjovjekovne građevine na teritoriju Hrvatske. Ondje je zamislio izgraditi monumentalnu grobnicu za sebe i svoju obitelj na način da je opremi velikom umjetničkom zbirkom. Bio je kolekcionar te je Trsat odnosno Rijeku obogatio s dvadesetak antičkih skulptura, tridesetak antičkih poprsja, numizmatičkom zbirkom, brončanim skulpturama i brojim drugim

¹³Igor Žic, *Rijeka, grad Svetog Vida*, Rijeka, 1996., str. 60.

¹⁴Ervin Dubrović, *Adamićevo doba. 1780.-1830.*, Rijeka, 2005., str. 18.

ekspozitima. Ipak najvažnije od svega bilo je više od dvije stotine slika preuzetih iz zbirke obitelji d'Este odnosno Foscari, a među njima i jedna Leonarda da Vincija čiji je naslov ostao nepoznat. Bile su tu i slike Tintoretta, Rafaela, Rubensa, Tiziana te Michelangelova Fortuna.¹⁵ Neki su primjeri iz zbirke danas ostali u Hrvatskoju zagrebačkim ili riječkim muzejima, no najveći dio se nakon ekonomskog sloma obitelji Nugent krajem 19. stoljeća rasuo po svijetu. Time je Rijeka izgubila veliku priliku da postane važno mjesto na kulturnoj mapi Europe. 1823. ostati će zauvijek važna godina u riječkoj povijesti, naime te je godine Andrija Ljudevit Adamić izgradio prvi mlin na Rječini te udario temelje za proizvodnju papira u gradu, ali i krenuo s izgradnjom prvog industrijskog područja grada, onoga u kanjonu Rječine. Iz te zone će Rijeka krenuti prema svome položaju industrijskoga središta sjevernog Jadrana. 1827. Adamić prodaje mlin Walteru Smithu koji je uspostavio kasnije svjetski poznatu tvornicu papira - Harteru. Adamić je novčano sudjelovao u izgradnji tada najmodernije europske ceste, takozvane Lujzinske ceste ili Lujzijane.¹⁶ Ona je bila još jedna važna prometnica koja je Rijeku preko Gorskoga kotara povezala s Karlovcem od 1809. Također je jedan od začetnika ideje o povezivanju Rijeke i Zagreba željeznicom što će se tek nakon njegova života ostvariti. Ovaj istaknuti riječki trgovac, inače i poznati član masonske lože, zaslužan je za još mnogo toga pa s razlogom ima svoju ulicu, trg te gat u riječkoj luci.

Priljevom sve većeg broja ljudi u grad dolazilo je i do sukoba starih i novih stanovnika, ali i do sukoba različitih naroda. Od prijašnjih je još dana bila poznata borba na riječkoj gimnaziji za ilirski odnosno hrvatski jezik. I dok se borba u školama pokazala djelomično uspješnom, ona za jezičnu ravnopravnost u upravi grada te svim važnim gradskim ustanovama nije bila te sreće. Nakon stoljeća latinskoga jezika, glavnu je ulogu preuzeo talijanski, ali Rijeka je zbog svog specifičnog političkog položaja jednako bila pod utjecajem njemačkog te mađarskog jezika. Prve novine u Rijeci tiskane su na talijanskom jeziku (*Lenotizzie del giorno*) iz 1813. Druge, nešto kvalitetnije, bile su *L'eco del littoraleungarico* (*Odjek Ugarskog primorja*) koje su izlazile od 1843. do 1845.¹⁷ U takvom okruženju u Rijeci je bio prisutan i Antun Mihanović koji je radio kao gubernijalni tajnik od 1823. do 1836. Upravo je u Rijeci napisao „Horvatsku domovinu“ te je poslao Ljudevitu Gaju u

¹⁵Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 1998., str. 60.

¹⁶Ervin Dubrović, *Adamićevo doba. 1780.-1830.*, Rijeka, 2005., str 34-35.

¹⁷Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 202.

Zagreb kako bi je objavio 14. ožujka 1835. u 10. broju Danice Hrvatske, Slavonske i Dalmatinske. 1846. Josip Runjanin ovu pjesmu je uglazbio (po ariji iz Donizettijeve opere Lucia di Lammermoor) pa je ubrzo i preimenovana prema prvome stihu u „Lijepa naša domovino“. Razdoblje je to kada je riječki guverner bio izuzetno važna osoba na području čitave monarhije. Od 1837. tu je dužnost obavljao Pavao Kiss. Njegovim je zabavama u palači prisustvovao veliki broj umjetnika, trgovaca i industrijalaca. Jednom je prilikom Rijeku posjetio i mađarski političar Miklos Horthy koji je kod guvernera inzistirao na modernizaciji luke i izgradnji prijeko potrebne željezničke veze. Izgradnja riječkog lukobrana započela je pred guvernerov odlazak iz Rijeke, 1848. 1845. u posjet Rijeci odnosno guverneru doputovao je i Lajos Kossuth, mađarski političar koji će nekoliko godina kasnije biti predvodnik mađarske otvorene revolucije protiv bečkoga dvora, a zbog te će situacije i Rijeka doživjeti političke promjene. Od umjetnika toga doba u Rijeci je bio i poznati pijanist Franz Liszt kao i češki slikar Franz Wiehl.¹⁸ U to su se vrijeme počeli održavati i poznati maskirani balovi u palači guvernera. Time je na elitniji način nastavljena tradicija maskiranja ljudi u gradu po uzoru na europske dvorove. Riječka je okolica po tome pitanju zapravo predvodnik maškarane tradicije ovoga kraja, međutim razvojem grada izmiješali su se folklorni običaji slavenskog stanovništva s novim buržoaskim poimanjem karnevala. Na toj baštini leže temelji današnjeg nadaleko poznatog Riječkog karnevala. Guvernersku je dužnost 1848. preuzeo Ivan Erdody iz poznate mađarske plemićke obitelji koja je političku karijeru gradila na hrvatskim prostorima. Te je godine riječki kotar brojao oko 12 tisuća stanovnika dok je sam grad imao 8 tisuća žitelja. Prema popisnim statistikama u gradu je 1851. živjelo svega 700 Talijana te 80 Mađara. Treba imati na umu kako je Rijeka stoljećima bila pod utjecajem romanizacije te je jak učinak imao i proces odnarođivanja naroda pa su mnogi riječki Hrvati predstavljali romansku kulturu grada. Zato je Jelačićeva okupacija grada 1848. imala mnoge protivnike pa čak i one hrvatske narodnosti.¹⁹

Polovicom 19. stoljeća Rijeka je u političkom smislu bila sve više pritisnuta od strane Budimpešte. Mađari su već dulje vrijeme od Rijeke nastojali učiniti svoju glavnu pomorsku luku. Nakon revolucionarne 1848. i smirivanja sukoba unutar monarhije, u Rijeku se slio svježi kapital ponajprije iz Ugarske. Rezultat je bio širenje

¹⁸Igor Žic, *Rijeka, grad Svetog Vida*, Rijeka, 1996., str. 82.

¹⁹Bosiljka Janjatović, „Josip pl. Bunjevac i pitanje Rijeke 1848. godine“, *Hrvatska 1848. i 1849.*, zbornik radova, gl. ur. Mirko Valentić, Zagreb 2001., str. 308.

gradskog industrijskog i lučkog prostora s novim tvornicama. U to doba je u Rijeci i njenoj okolini djelovalo čak 12 brodogradilišta u čijim se pogonima stvarala trgovačka, ali i vojna flota za europske države. 1854. riječka je ljevaonica željeza brojala 400 zaposlenih, a 1852. utemeljena je i tvornica kemijskih proizvoda. Nedugo zatim Rijeka je dobila i tvornicu sapuna te voska. Plin se pak proizvodi od 1851. Na mjestu nekadašnje rafinerije šećera nastala je najveća tvornica duhanu Monarhiji.²⁰ Tih je godina Rječina preusmjerena u novo korito prema moru, a staro je postalo boćata voda danas znana kao Mrtvi kanal. Takav je pothvat značio puno za buduću riječku luku jer je dobila prostora na starome ušću, a grad više nikada nije poplavio zbog visokog vodostaja. Između je nasipavanjem nastao prostor oblika grčkog slova delta pa je prema tome dobio ime. S pomorsko-kulturnog aspekta u Rijeci svoje djelovanje započinje najvažnija obrazovna ustanova-Mornarička akademija 1856. u novoj zgradi (danas riječka bolnica). Bila je ona tek od 1866. za stalno preseljena iz Trsta u Rijeku te ovdje djeluje do 1914.²¹

²⁰Ema Aničić, *Riječka industrijska priča*, Rijeka, 2014., str. 35.

²¹Radmila Matejčić, *Kako čitati grad, Rijeka, jučer, danas*, Rijeka, 1997., 54.

„Riječka krpica“ i razvoj „fiumanstva“

Riječki gradski patriciji su u 19. stoljeću definitivno prisvojili gradsko vijeće. Oni su u pravom smislu predstavljali vladajuću oligarhiju grada koja se uglavnom vodila za novcem te su vrlo lako mijenjali političke tabore i mišljenja u svrhu osobnog probitka. Takvo je stanje dočekalo bana Jelačića i njegova generala Bunjevca koji su 1848. umarširali u grad Rijeku. Zahvaljujući Jelačićevoj ulozi u smirivanju strasti te 1848. i svrstavanju Hrvatske na stranu Beča i carske politike, hrvatske vlasti su dobile priliku da barem prividno zavladaju Rijekom. Od samoga su se početka hrvatske vojne vlasti u gradu našle u sukobu s vladajućom riječkom oligarhijom za koju nije bilo dileme u shvaćanju budućnosti grada. Njegov se daljnji razvoj i prosperitet prema njima kristalizirao isključivo u direktnoj vezi s Ugarskom.²² Unatoč svim opstrukcijama prema Bunjevcu koji je bio gradski namjesnik u odsutnosti guvernera Jelačića, bila je to prilika za širenje hrvatstva u gradu. Na gimnaziji se od 1849. predaje hrvatski jezik na čelu s učiteljem Franom Kurelcem koji je također širio i narodni duh po gradskim ulicama. Te je godine osnovana i „narodna čitaonica“ koja će do pred početak Velikog rata biti mjesto buđenja nacionalne hrvatske svijesti u gradu. Uspostavom Bachovog apsolutizma 1851. sve nade Hrvata o hrvatskoj su Rijeci pale u vodu. Car Franjo Josip više nije mario za Jelačića i njegov guvernerski položaj. Riječki se gubernij u to vrijeme opet ukinuo, formalno sve do 1870. te su uslijedile godine Bachova apsolutizma. Godine su to u kojima je usprkos nastojanjima Beča, val nacionalnih samosvijesti i ideja zahvatio sve krajeve Monarhije pa tako i Rijeku u kojoj se to najviše očituje kod Talijana i Hrvata.²³

Nakon donesene Austro-ugarske nagodbe i odluke o dualističkom uređenju Monarhije, vrijeme je došlo i za Hrvatsko-ugarsko nagodbu kojom bi se uredili odnosi između tih dvaju kraljevstava. U članku 66. te nagodbenavedeno je kako dogovor glede pripadnosti riječkoga kotara nije usuglašen, ali je dogovoreno da grad Bakar i njegov dio riječke županije spadaju pod Kraljevstvo Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Franjo Josip je rješenje problema vidio u prijašnjim potezima Marije Terezije pa je tako dodijelio grad ionako zajedničkoj „svetoj ugarskoj kruni“, ali s napomenom da se

²²Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 215.

²³Filip Novosel, „Rijeka u 19. stoljeću“, *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. Stoljeću*, Zagreb, 2016., str. 461.

o detaljima dogovore delegacije Ugarske, Hrvatske i Rijeke. Kada se Franjo Josip u Budimpešti krunio ugarskom krunom, interesantno je spomenuti kako ondje nisu bili prisutni hrvatski izaslanici, ali su bili oni riječki koji caru poklanjaju zemlju iskopanu ispod riječkog gradskog tornja.²⁴ Slikovit je to primjer prilagodljivosti riječkih patricija kada je trebalo biti okretan u političkim pitanjima. Slično se dogodilo i 1868. kada je Hrvatski sabor priznao Hrvatsko-ugarsku nagodbu. Riječki su patriciji u suradnji s vladom Ugarske i riječkim Mađarima na prevaru Rijeku vezali uz ugarske vlasti. Naime, preko originalnog su dokumenta naljepili falsifikat kojim Rijeka i riječki kotar bivaju proglašeni sastavnim dijelom isključivo Ugarskoga kraljevstva sa svim autonomnim privilegijama. Taj je falsifikat u povijest diplomatskih odnosa ušao pod nazivom „riječka krpica“. U Hrvatskom su saboru tada sjedili mnogi unionisti, pripadnici promađarske politike, pa je odluka o prihvaćanju takve nagodbe doista i prošla. Time je Rijeci, kao i Hrvatskoj, zapečaćena povijest unutar Habsburške Monarhije odnosno preimenovane Austro-Ugarske Monarhije. Do njena raspada 1918., grad će se kao upravno autonomno i samostalno tijelo nalaziti u okvirima mađarskih vlasti te će oni imati bitan značaj u razvoju grada do pred kraj drugog desetljeća 20. stoljeća.

Već spomenuta vladajuća elita u gradu sastojala se uglavnom od bogatih riječkih patricijskih obitelji koje su svoj utjecaj gradile desetljećima, a neke i stoljećima. Činili su oni trgovačko društvo u kojemu nije bilo mjesta za obične riječke građane, posebno one ilirski/hrvatski osviještene. Nastojali su predvoditi gradsku politiku te sva financijska tijela grada držati u svojim rukama, stoga su uvijek spremno branili autonomiju grada koja im je omogućavala vlastito bogaćenje, ali mora se priznati i ubrzani razvoj grada. Taj sloj ljudi uz njima podložne građane razvio je vlastitu svijest o narodnoj pripadnosti, a riječ je o „fiumanstvu“ te njima kao „Fiumanima“. Oni su osim odbijanja povezivanja s bilo kojom narodnošću u blizini Rijeke i isticanja riječkog identiteta, razvili i vlastiti fijumanski dijalekt koji je zapravo bio riječki talijanski dijalekt s ponekim čakavskim riječima kao i onima iz mađarskog, a najmanje njemačkog. Skoro čitavo 19. stoljeće ti su „autonomaši“ bili poznati u gradu i kao „Fiumani-Ungaresi“ jer su, kako je već istaknuto, budućnost Rijeke vidjeli u zajednici s Mađarskom. Međutim kako ističu mnogi, pretežito hrvatski onodobni intelektualci iz Rijeke, njima je glavna zadaća bila vođenje politike koja nije dirala u

²⁴Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 1998., str. 84.

njihov privredni opstanak i u lokalnu samoupravu koja je strogo odvojena od najbližeg zaleđa. Mađarski im je kapital i utjecaj u tom slučaju izgledao veoma primamljivo s obzirom da je bilo jasno kako Mađari na Rijeci mogu vršiti samo političku okupaciju, a dalje od toga s maksimalnim brojem od nekoliko tisuća Mađara u gradu nisu mogli ići. Riječko su autonomaštvo povjesničari opisali i ovako: „začudna je to tvorevina koja je po etničkom temelju hrvatska, po oslonjenosti na kapital i političke odnose mađarska, a po jeziku u javnoj uporabi i kulturološkim obilježjima talijanska“.²⁵Ti su „fiumanissimi“ kako ih podrugljivo zove riječki istaknuti pravaš Erazmo Barčić dobrim dijelom zapravo bili etnički („odnarođeni“) Hrvati koji su zbog klasne pripadnosti odlučili zaboraviti na svoje etničko podrijetlo te su se priklonili malobrojnoj trgovačkoj oligarhiji grada koja se po civilizacijskom i kulturnom stilu vodila utjecajima s Apeninskog poluotoka, a po političkoj strategiji se nastojala što uže povezati s građanskim slojevima u Mađarskoj.²⁶Valja reći da se u novovjekovnoj Europi, za vrijeme uspona kapitalizma, javljaju gradovi takvih kulturoloških fenomena, a to su pretežno luke kao primjerice Gibraltar ili Gdanjsk. Očito je da su novac i moć koja dolazi s njime nadjačavali druge vrijednosti, što se dobro očituje u višedesetljetnom nastojanju riječkih autonomaša.

Usporedno s razvojem grada, razvijao se i fiumanski autonomaški politički program. 1861. objavljena je brošura „Bisogni e voti della citta di Fiume“(želje i potrebe Rijeke) gdje autonomaši povijesno i politički obrazlažu svoje ideje o samostalnoj Rijeci. Erazmo Barčić koji je u to vrijeme bio glavni promicatelj hrvatske nacionalne svijesti u gradu s podsmijehom je komentirao program riječkih autonomaša ovim riječima: „Autonomija je ona velika riječ koja ima čarobni utjecaj na duše naših „fiumanissima“ koji bi od Rijeke željeli stvoriti nezavisnu državicu, silu takvog ranga kakav imaju kneževina Monako i republika San Marino“.²⁷Unastavku teksta obrazlagao je kako je to smiješno nastojanje u kontekstu modernoga svijeta gdje su svi narodi prožeti idejom „svjetskog nacionalnog jedinstva“ pa je nemoguće očekivati političku nezavisnost područja čija je ukupna površina toliko mala s jedva 13. tisuća stanovnika. K tome, jedini su joj prihodi trgovina i industrija, „ti najljući neprijatelji autonomije“. Do sukoba riječkih autonomaša i hrvatskih pristalica došlo je

²⁵Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 210.

²⁶Filip Novosel, „Rijeka u 19. stoljeću“, *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, Zagreb, 2016., str. 465.

²⁷Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 211.

1861. kada je povorka s Grobničkog polja na čelu s biskupom Josipom Jurajem Strossmayerom ušla u grad. Tamo ih je dočekalo razjareno mnoštvo riječkih autonomaša te su ih zasuli kamenjem. Ban Šokčević je bio prisiljen proglasiti opsadno stanje u gradu.²⁸

Riječko se autonomaštvo kao politička stranka, a zatim i opcija građana profiliralo tek pred kraj 19. stoljeća, točnije 1896. Tada se grad već znatno proširio i povećao pa se autonomaška politika prelila i na druge slojeve društva za razliku od one početne trgovačke gradske oligarhije. Sada su svoje mjesto u toj političkoj stranci vidjeli i mnogi privrednici, umjetnici i industrijalci, a velik broj njih je bio povezan s masonerijom koja je u Rijeci neometano djelovala. Stranku je osnovao Michele Maylender koji je bio utjecajna ličnost grada toga doba, a nekoliko puta i gradonačelnik. Razlog za njeno osnivanje je u tome što je mađarski parlament odlučio ukinuti Rijeci povlasticu samostalnog odlučivanja u gradskome vijeću o novim zakonima. Mađari su sve više nastojali ukinuti riječku autonomiju te je u potpunosti podvrgnuti vladi u Pešti. Tada dolazi do zaokreta u političkom programu riječkih autonomaša koji prestaju biti pristalice Mađara već nalaze novog prirodnog saveznika, novonastalu Kraljevinu Italiju. Još jednom autonomaši mijenjaju stranu radi svojih interesa, a ta će odluka u mnogome odrediti budućnost grada u narednim desetljećima, posebno nakon raspada Monarhije.

²⁸Bosiljka Janjatović, „Josip pl. Bunjevac i pitanje Rijeke 1848. godine“, *Hrvatska 1848. i 1849.*, zbornik radova, gl. ur. Mirko Valentić, Zagreb 2001., str. 313.

Ugarska pomorska luka i ekonomski napredak

Doba Ugarskog provizorija, kako se nazivao grad od 1870. do 1918., bilo je razdoblje velikog ekonomskog, financijskog, tranzitnog, ali i urbanog te kulturnog razvoja grada. Rijeka se pretvorila u grad kakvog danas poznajemo s većinom prepoznatljive infrastrukture. No takav je razvoj grada morao pratiti i razvoj njegova zaleđa. Iako su dobar dio novovjekovne povijesti bili upravno razjedinjeni, Sušak i Rijeka tvorili su jedinstvenumeđusobno ovisnu zajednicu. Zbog političkih previranja, razvoj Sušaka nije pratio razvoj Rijeke, a niti je razvoj Rijeke mogao biti u potpunosti iskorišten bez njenog hrvatskog zaleđa. Osim Trsata i naselja Sušak, podno njegovih litica u koje se spuštalo starim stubama Petra Kružića, na istočnoj obali Rječine bilo je poznato i naselje Podvežica koje je danas najistočniji predio Rijeke odnosno Sušaka. Ispod Podvežice u uvali Martinšćica (danas remont brodogradilište Viktor Lenac) 1833. izgrađen je novi riječki lazaret koji je s centrom grada bio spojen novom priobalnom Dorotejskom cestom, koja se na Piramidi odvajala od Karolinške.²⁹ Spomenik Piramida i dandanas stoji na tom dijelu Sušaka te podsjeća na gradnju ove ceste koja je omogućila povećanje pojedinih naselja uz nju kao što su Sušak, Podvežica i Pećine. Stari je pak lazaret predan Tvornici duhana na korištenje u poslovne svrhe, što je i logično jer se ondje planiralo nasipavanje obale od starijih vremena, ali realizirano je tek u doba najjačih riječko-mađarskih veza. Industrijska je gradnja također povezivala dvije obale Rječine tako što je već spomenuta industrijska zona u kanjonu uglavnom bila smještena na trsatskoj strani. Ondje je djelovala Tvornica papira, dok se na riječkoj strani gradio gradski vodovod.

Od 1870. Rijeka je opet „gubernij“ u čiji sastav ulazi čitavo Ugarsko primorje, međutim zbog nagodbe Banska Hrvatska upravlja istočnom obalom Rječine odnosno Trsatom i Sušakom koji od tada više nisu pod upravom grada Bakra već djeluju kao samostalna općina, čime započinje razvoj Sušaka kao zasebnog grada. Guvernera Rijeke na prijedlog predsjednika ugarske vlade imenuje kralj, a nadležnost mu obuhvaća nadzor javne uprave u gradu te pomorstva na području Translajtanije. Guvernerska je funkcija uvijek dodjeljivana članovima uglednih ugarskih

²⁹Filip Novosel, „Rijeka u 19. stoljeću“, *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, Zagreb, 2016., str. 468.

aristokratskih obitelji. Uprava grada je organizirana kao i ranije, sa zastupničkom skupštinom na čijem je čelu birani gradonačelnik kojeg formalno također potvrđuje kralj. Jozsef Zichy bio je prvi odabrani guverner za čije se vrijeme donio novi gradski statut, a na mjesto gradonačelnika 1872. biva izabran Giovanni de Ciotta. Unuk Andrije Ljudevita Adamića, Giovanni Ciotta bio je predstavnik mađarske gradske populacije te samim tim promađarski političar koji je bio na mjestu gradonačelnika Rijeke 27 godina. S pravom to razdoblje povijesti grada možemo nazivati i „Ciottinim dobom“. Bile su to godine najtješnje suradnje Rijeke i Pešte zbog koje su najviše gubili stari riječki autonomaši, ali ne iz razloga što se nisu poštivala riječka autonomna prava, nego je Ciotta preuzeo njihovo mjesto u gradskoj politici. On je jednakim žarom zagovarao riječko-mađarsku vezu te branio autonomašku stvar, a usto i talijanski jezik.³⁰ Dolaskom na poziciju gradonačelnika odmah naručuje urbanistički plan u kojem oblikuje budući izgled Rijeke koju namjerava transformirati u moćnu imperijalnu luku. Tada započinje i dugo očekivano nasipavanje obale kako bi se prvenstveno proširila luka te dovršio lukobran. Na tom prostoru preko puta tvornice duhana planirana je izgradnja željezničkog kolodvora koja se realizira 1891. No, puno važnije od toga, željeznička pruga je napokon stigla na Rijeku. Zbilo se to 1873. kada je dovršena izgradnja dugo planirane pruge Karlovac-Rijeka. Riječka je krpica, kao i sama Nagodba Mađarima otvorila vrata izgradnje pruge jer su Austrijanci stoljećima sve usmjeravali na glavnu carsku luku-Trst. Prugom Pivka-Rijeka, grad je spojen i sa slovenskim zaleđem pa time i Trstom.³¹ Inače iz Ciottinog je urbanističkog plana na kraju puno toga neostvareno, ali valja izdvojiti ono što je ipak izvedeno. Najreprezentativnije su zgrade novog kazališta kojega projektira poznati bečki dvojac Fellner i Helmer te nova Guvernerova palača. Stara na samome Korzu je srušena tek kad se 1896. izgradila nova, povrh mjesta gdje je nekad stajao mletački kaštel. Kazalište je izgrađeno 1885., deset godina prije zagrebačkog koje je djelo istih arhitekata. Realiziran je i projekt parka na Mlaci koji je do danas ostao jedina veća zelena površina u gradu. Treba istaknuti i arhitekta Giacoma Zammattia koji je najviše tih godina projektirao u gradu, ponajviše zbog prijateljske veze s Ciottom. U njegov opus spadaju palača obitelji Ploech na Žabici, Venecijanska kuća obitelji Whitehead, Osnovna škola za dječake te Osnovna škola za djevojčice, zgrada Filodrammatice te paviljon tržnice i zgrade oko nje na Brajdi. Izradio je i projekt

³⁰Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 256.

³¹Ema Aničić, *Riječka industrijska priča*, Rijeka, 2014., str. 87.

palače Adrije, ali je naposljetku izabran onaj Franje Matiasića koji je sa svojim poduzećem završava 1897. Bila je to još jedna graciozna palača za englesko-mađarsku pomorsku tvrtku Adria koju je financirala direktno mađarska vlada. Osim toga, oni su svojim novcem podigli i novu zgradu lučke uprave, Trgovačku akademiju te već spomenutu Guvernerovu palaču. Posla oko palače uhvatio se cijenjeni mađarski arhitekt Alajos Hauszmann.³²

Širenjem luke i njenih sadržaja, sve je manje mjesta bilo u užem centru grada. Stoga su se industrijska postrojenja širila sve više na zapad gdje su otprije bila smještena brodogradilišta. Ondje je 1882. otvorena riječka Rafinerija nafte, a iste godine nešto bliže gradu i nova zgrada Ljuštionice riže. Na tom je prostoru u razdoblju od 1866-1868. izveden niz pokusnih vježbi koje su kao rezultat polučile najznačajniji riječki izum 19. stoljeća, torpeda. Robert Whitehead bio je engleski poduzetnik koji je u Rijeku iz Trsta stigao još 50-ih godina. Suradnja s riječkom lijevaonicom metala te Ivanom Lupisom koji je bio idejni začetnik ovog surovog podmorskog oružja, donijela je i njegovu proizvodnju. Uskoro je torpeda otkupila austrijska ratna mornarica, a njegovim usavršavanjem narednih godina postao je želja svih velikih svjetskih sila, čime je postao dominantno oružje na moru, a Rijeka prema njemu prepoznatljiva u svjetskim krugovima.³³

Što se tiče brodogradnje, posljednji jedrenjak duge plovidbe, „Capricorno“, bio je sagrađen 1883., a prvi metalni parobrod građen za domaćeg naručitelja bio je „Hrvat“ 1872. U riječkom brodogradilištu „Danubius“ 1912. započela je gradnja „Szentlštvana“ jedinog bojnog broda mađarskog dijela Monarhije. Brod je završen 1914. u Puli, glavnoj austrougarskoj vojnoj luci. Kasnije je potopljen riječkim torpedom ispaljenim s talijanskih ratnih čamaca te je njegova agonija sa susjednog broda kamerom zabilježena.³⁴ Rijeka je od onih 15 tisuća stanovnika 1870-ih do 1900. godine došla do broja od 38.955 stanovnika, dok su Trsat i Sušak do spomenute godine narasli do desetak tisuća ljudi. I jedni i drugi su od 1896. mogli uživati u proizvodima riječke Tvornice čokolade čiji je zaštitni znak bio slon koji je podsjećao na egzotično podrijetlo kakaovca.

³²Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 270.

³³Filip Novosel, „Rijeka u 19. stoljeću“, *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, Zagreb, 2016., str. 466.

³⁴Ema Aničić, *Riječka industrijska priča*, Rijeka, 2014., str. 143.

1896. po mnogočemu prijelomna je godina riječke povijesti. Od gradonačelničke se funkcije oprostio Giovanni de Ciotta, a u isto vrijeme i njegov prijatelj, guverner Lajos Batthyany odlazi sa svoje pozicije. Smatra ga se najzaslužnijim što je iste godine dovršena nova Guvernerova palača. Njih su se dvojca povukla iz riječke politike zbog već spomenute oštre politike Mađara naspram Rijeke, koji nastoje dokinuti autonomna prava grada na Rječini. Predvodnik te politike bio je Desiderio Banffy tadašnji mađarski predsjednik vlade koji postavlja novog guvernera Laszla Szaparya. Dotični je po dolasku u novu Guvernerovu palaču Batthyanyu uputio primjedbu na veličinu građevine na što mu je ovaj navodno odgovorio: „nije palača prevelika nego si ti premali“. Te riječi dobro opisuju raspad „idilične veze“ između Rijeke i Pešte, a zbog takve situacije na značaju dobivaju novi naraštaji riječkih autonomaša.³⁵ U prvom redu to je Michele Maylender koji u narednim godinama nekoliko puta biva izabran za gradonačelnika, ali je i smijenjen svaki put zbog mađarskih neslaganja s njegovim stavovima. U drugom redu to je bio građanski aktivist Riccardo Zanella koji je u javnost ušao predvođeci demonstracije na Trgu Adamić. Naime, 1899. proradio je električni tramvaj u Rijeci na kojemu su natpisi bili dvojezični, mađarsko-talijanski što se mladim autonomistima nije svidjelo, a na kraju su zbog prosvjedovanja bili pohapšeni. Ova riječka situacija neodoljivo podsjeća na onu zagrebačku iz 1883. oko dvojezičnih hrvatsko-mađarskih grbova.

1900. Mađari umekšavaju svoje stavove naspram sve jače mađarizacije Rijeke jer procjenjuju da bi možda bilo pogubno svađati se istovremeno s autonomašima i s Hrvatima. 1901. dolazi do krize u Autonomnoj stranci kada treba izabrati predstavnika u Mađarskom parlamentu. Kako je u prethodnom poglavlju spomenuto, autonomaši su tih godina napravili zaokret u svojoj politici pa se sve više okreću Talijanima. No, ne rade to svi i ne jednakim žarom pa predsjednik stranke Michele Maylender kandidira za riječkog predstavnika u parlamentu bivšeg guvernera, riječkog patricija Lajosa Batthyanya dok protalijanski članovi na tome mjestu vide mladog Riccarda Zanellu. Pobjeđuje ipak Batthyany koji sljedeću godinu predstavlja autonomiste u Pešti. 1903. Zanella ipak dopijeva do parlamenta uza sve napore mađarskih vlasti da ga diskretno uklone iz politike.³⁶ Protalijanski autonomaši su se tako dakle našli u nesuglasju s onim promađarskima, ali još uvijek suglasni oko

³⁵Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 1998., str. 91.

³⁶Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 284.

autonomne pozicije Rijeke pod čijom god ingerencijom bila. Glavna se dilema iskazuje u izjavi Silvina Gigantea, riječkog političara iz doba fašizma, koji je prijašnje zamršeno stanje opisao riječima: „tko od riječkih građana ili gradskih patricija može željeti da Rijeka postane talijanskim gradom, kad može biti prva i jedina mađarska luka, umjesto posljednji talijanski grad“.³⁷ Međutim javnost je u gradu početkom 20. stoljeća bila sve više talijanski orijentirana, a 1905. osniva se Društvo iredentističke omladine (La Giovine Fiume) koje će iznjedrili sve talijanske međuratne političare u Rijeci.

Sušak je u drugoj polovici 19. stoljeća izrastao u samostalan grad nasuprot Rijeke, iako su ta dva prostora oduvijek kulturno bili povezani, a zbog političkih je razloga njihov razvoj bio odvojen. Najznačajniji načelnik Sušaka, nakon što je sjedište uprave prešlo s Trsata na Sušak bio je Hinko Bačić. U njegovo se vrijeme gradi vodovod, groblje i ceste te se nasipava obala Brajdice oko Delte. Zahvaljujući njemu, riječka se pohrvaćena gimnazija nije preselila u Ogulin kako je bilo planirano već je izgrađena nova raskošna zgrada na Sušaku u kojoj ona djeluje i danas. 1887. po projektu Mate Glavana bio je dovršen i hotel „Kontinental“ u blizini novog korita Rječine. Hinku u čast, Sušaćani su ga u početku zvali „palačom Bačić“. Razvoj se Sušaka ipak najviše intenzivirao tek nakon I. svjetskoga rata kada se na Rječini uspostavlja državna granica, a Sušak potpada pod Kraljevinu Jugoslaviju kao samostalan grad, što ga je uzdiglo na mjesto najveće jugoslavenske luke. Frano Supilo 1900. na Sušaku pokreće riječki Novi list. Time svim Hrvatima pobuđuje nadu o jedinstvenosti Rijeke i Sušaka. 1905. u Rijeci više nego ikada prije buja samosvijest Hrvata, na čelu s Franom Supilom koji obznanjuje te godine Riječku rezoluciju. Politika „novog kursa“ tražila je veće osamostaljenje hrvatskih zemalja uz jedinstvo hrvatsko-srpskih političara. S time su se jednim dijelom složili i Mađari koju su tu priliku iskoristili kako bi Austriji pokazali jačinu ujedinjenjem protiv njih.

³⁷Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 280.

Rijeka kao kamen spoticanja između velikih sila

Potonuće najvećeg i najbržeg broda tadašnjice RMS „Titanica“ dovelo je Rijeku te 1912. na naslovnice svjetskih novina. Dogodilo se da je parobrod „Carpathia“ bio prvi koji je stigao do unesrećenih putnika „Titanica“, ali nije bio i najbliži koji je mogao stići u pomoć.³⁸ „Carpathia“ je bila u vlasništvu britanske tvrtke „Cunard Line Transatlantic“, a nalazila se na trasi Rijeka-New York. Na njoj je svoj posao pomorskih radnika obavljalo čak 84 Hrvata koji su imali važnu ulogu u spašavanju preživjelih putnika „Titanica“. Kada su se vratili u Rijeku dočekalo ih je ushićeno mnoštvo na gatovima riječke luke, a jedan od njih Josip Car donio je sa sobom i prsluk za spašavanje s „Titanica“. Kasnije je njegova obitelj taj prsluk darovala riječkom Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja, a žalosna je činjenica kako je skroz do 1999. stajao u podrumu. Tada je uz pomoć poznatog hrvatskog istraživača „Titanikove“ havarije Slobodana Novkovića shvaćena vrijednost tog predmeta koji je, uzgred rečeno, jedini takav u Europi pa je otada izložen u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja koji se nalazi u Guvernerovoj palači. Rijeka je tako odigrala svoju ulogu u vjerojatno najpoznatijoj pomorskoj havariji svih vremena, a bio je to uvod u godine u kojima je Rijeka često bila u središtu pozornosti svjetske javnosti.

Upravo je tih predratnih godina Rijeka izrasla u važnu luku za prijevoz ljudi u novi svijet preko Atlantika. Otvarale su se mnogobrojne linije koje su povezivale grad s američkim kopnom. Te su brodove najviše popunjavali ljudi iz ugarskog dijela Monarhije dok su iz tršćanske luke na put kretali stanovnici austrijskog dijela. U to je vrijeme svoj trag u gradu ostavio i kasniji poznati gradonačelnik New Yorka – Fiorello la Guardia koji je radio u konzulatu Sjedinjenih Američkih Država u Rijeci. Često se njegov posao sastojao od brige za migrante koji su odlazili u potrazi za boljim životom *preko bare*.³⁹ U takvom je stanju i dalje intenzivnog razvoja urbanih i gospodarskih grana, Rijeka dočekala početak Velikog rata. Zbog njega je industrijska proizvodnja pala, a zamrla je i trgovinska aktivnost no Rijeka nije doživjela ratna razaranja. Odigralo se tek nekoliko zračnih bitaka nad ulicama grada između

³⁸Slobodan Novković, *Titanic, između povijesti i mitologije*, Zagreb, 1997., str. 91.

³⁹Irvin Lukežić, *Povijest riječkih konzulata*, Rijeka, 2004., str. 83.

talijanskog i austrougarskog vojnog zrakoplovstva. Tako se primjerice u lipnju 1915. nad Rijekom pojavio talijanski cepelin „Citta di Ferrara“ i bacio nekoliko bombi na tvornicu Torpedo koja je bila evakuirana pa veće štete nije bilo. Nakraju ga je pri povratku u Italiju austrougarsko pomorsko zrakoplovstvo pristiglo iz Pule oborilo nedaleko Lošinja.⁴⁰ Italija je vrijeme rata dočekala u savezništvu s Njemačkom i Austrougarskom, držeći se politike „prijatelja imaj blizu, ali neprijatelja još bliže“ pa je prvom prilikom okrenula ploču te zaratila protiv dojučerašnjih saveznika.⁴¹ Pokazalo se potrebnim zaratiti protiv Dunavske Monarhije posebno nakon 1915. i uspostavljanja tajnog Londonskog ugovora kojim su članovi Antante Italiji obećali nakon rata širenje na istočnu jadransku obalu. Time su probudili talijanske iredentističke struje koje su brže-bolje nastojale zaratiti protiv povijesnog neprijatelja-Austrije. Važno je za situaciju oko Rijeke napomenuti kako Londonskim ugovorom ona nije bila obećana Italiji iako nigdje nije spomenuto da je takvo stanje zaključeno zauvijek. Kada je 1917. dogovor iz Londona postao javan jer su ga objavile novonastale sovjetske službe, Talijani su agresivno započeli s politikom prisvajanja Rijeke, ali i drugih službeno neobećanih dijelova hrvatskih zemalja.

Riječki su autonomaši rat dočekali razjedinjeni na one promađarski i protalijanski nastrojene. Povratnik u politiku Maylender je 1910. uspostavio svoju novu promađarsku stranku „Autonomnu ligu“ nasuprot Zanelline protalijanske „Autonomne stranke“. 1910. na izborima za ugarski parlament pobijedio je Maylender koji je već sljedeće godine preminuo, a njegovo mjesto umjesto Zanelle preuzima novi akter Autonomne stranke, Antonio Vio. Mađari su tih godina nastavljali s gušenjem riječke samostalnosti, a sve je kulminiralo kada su htjeli gradsku policiju koja je govorila talijanski zamijeniti s onom državnom koja se služila mađarskim. Na čelu protiv guvernera Wickenburga našli su se članovi organizacije „Giovine Fiume“ te 1913. postavljaju bombu kraj gubernijalnog arhiva koja nije prouzročila veće štete. Po uzoru na to, guverner Wickenburg sljedeće godine organizira lažni atentat na samog sebe u dvorištu Guvernerove palače postavivši bombu. Kada se razotkrila pozadina događaja, Rijeka je opet osvanula u svjetskim novinama no to nije natjeralo guvernera da podnese ostavku.⁴²

⁴⁰Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 1998., str. 117.

⁴¹Ferdo Čulinović, *Riječka država*, Zagreb, 1953., str. 201.

⁴²Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 1998., str. 112.

1918. godina označila je kraj rata kakvoga svijet dotada još nije vidio. Raspalo se nekoliko carstava, a među njima je bilo i srednjoeuropsko višenarodno Austro-Ugarsko Carstvo čime je prekinuta višestoljetna veza između Rijeke i Mađarske u kojoj je Rijeka predstavljala glavnu pomorsku luku tog panonskog naroda. Prekidom te veze zaustavljen je siloviti uspon Rijeke čija je sudbina tih godina postala prilično neizvjesna. U skladu s Londonskim ugovorom, svoju je vlast u gradu uspostavilo narodno vijeće Države SHS na čelu s Rikardom Lencem. Te je godine u gradu međutim osnovano i talijansko vijeće (Consiglio Nazionale) koje će odigrati glavnu ulogu u narednim godinama, kako bi Rijeka ipak postala dijelom Kraljevine Italije. Znamenito je spomenuti kako je prvi predsjednik tog vijeća bio liječnik hrvatskoga prezimena Antonio Grossich čime dobivamo dobru sliku kakva je bila „talijanska Rijeka“. 30. listopada advokat Bellasich čita na Danteovu trgu proklamaciju o priključenju Rijeke Italiji. Kada je talijanski general Di San Marzano došao u grad ubrzo je protjerao Rikarda Lenca iz Guvernerove palače te na nju objesio talijansku zastavu.⁴³ U tim trenucima Rijeka postaje svjetski problem, a sljedeće se godine na Mirovnoj konferenciji u Parizu postavlja uz jadransko i posebno riječko pitanje. Naime, ratni pobjednici na čelu s američkim predsjednikom Thomasom Woodrowom Wilsonom nisu htjeli popustiti Italiji po pitanju njihova širenja na neobećane dijelove istočne obale Jadrana, a tako i Rijeke. Wilsonu je bilo čudno što Talijani rade toliku dramu oko, prema njemu, za Italiju nebitne Rijeke. Istina se međutim krije u rastućim desno-populističkim strujama u talijanskoj politici koji su zahtijevali Rijeku i mnoge druge gradove i prostore na našoj obali. Tadašnja je talijanska vlada na čelu s predsjednikom Nittijem nastojala udovoljiti takvim zahtjevima ponajviše iz straha od otvorene pobune u Italiji koja je i tada bila poznata po nestabilnoj vladajućoj većini. Naposljetku će ti desni populistički krugovi, preteče fašističkih organizacija, okupirati Rijeku, a kasnije i Italiju. Cijela je Mirovna konferencija bila dovedena u pitanje kada su Talijani u travnju 1919. napustili Pariz upravo zbog nepopuštanja oko pitanja Rijeke. Wilson je prema svom načelu samoopredjeljenja zamislio da Rijeka postane samostalna država odnosno tampon-prostor između Kraljevina Italije i Jugoslavije. Na tom je putu Rijeku čak vidio i kao grad-prijestolnicu novoosnovane mirovne organizacije Lige naroda.⁴⁴ Određeni autori ističu kako talijanska iredenta tih godina u Rijeci nije vidjela isključivo grad talijanske kulture i baštine već ih je Rijeka

⁴³Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 287.

⁴⁴Margaret MacMillan, *Mirotvorci, Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, Zagreb, 2007., str. 422.

prvenstveno zbog svoje naftne industrije privlačila. Italija je imala naftnu industriju koja se većinom nalazila u privatnim rukama pa je riječka rafinerija trebala poslužiti kao iskorak državne politike naspram naftnog bogatstva koje tih godina postaje izuzetno važno na svjetskom tržištu. S druge strane, Amerikanci su planirali kupiti sve rafinerije na tlu raspale Austrougarske pa stoga ne čudi njihovo stajalište oko autonomne Rijeke, tada poznate kao naftno središte. Rafinerija i nafta u političkoj sudbini Rijeke odigrale su puno veću ulogu od one koja se na prvu čini.⁴⁵

Takve je savezničke planove, na koje su Talijani ipak polako pristajali, upropastio talijanski pjesnik i političar Gabriele D'Annunzio koji je pripadao već spomenutim krugovima talijanske poslijeratne političke scene. Vidjevši priliku da upravo u Rijeci objelodani svoje političke stavove u trenutku kada se grad nalazio u centru svjetske pozornosti, dolazi te je okupira uz pomoć svojih „ardita“ te već prisutnih riječkih legionara. Pred sam marš na Rijeku, D'Annunzio se javlja Benitu Mussoliniju riječima „kocka je bačena“. Rijeku je u svom pjesničkom stilu nazvao „namučeni gradom“, a svoj zadatak riječima „Rijeka ili smrt“.⁴⁶ Komandant D'Annunzio kako su ga nazivali njegovi dobrovoljci dolaskom u grad 11. rujna 1919. proglašava Rijeku još jednom sastavnim dijelom Italije. Ubrzo se D'Annunzio u Guvernerovoj palači našao na sastanku s predstavnikom protalijanski nastrojenih riječkih autonomaša, Riccardom Zanellom. Kada je čuo njegove dugoročne planove oko Rijeke, ali i Italije, Zanella hita u Rim o svemu obavijestiti talijanskog premijera Nittija. U tom trenutku Zanella shvaća kako D'Annunzio i njemu podložni krugovi ljudi nemaju trunke sluha prema održavanju riječke povijesne autonomije pa definitivno mijenja svoju političku orijentaciju. Uviđa svoju povijesnu ulogu u nastavku autonomne tradicije grada te zauzima stav kako Rijeka mora biti samostalna država što ga stavlja u poziciju provoditelja volje američkih, engleskih i francuskih državnika. Zanella zbog svoje sigurnosti napušta grad. U kontekstu odnosa Zanella i D'Annunzia zanimljivo je spomenuti kako u crkvi Sv. Vida 20. siječnja 1920. svećenik Reginaldo Remuldi blagoslivlja bodež kojim Zanella treba biti ubijen. Kada je papa čuo

⁴⁵Velid Đekić, „Šest priloga o D'Annunziju i danuncijadi“, *Vjesnik državnog arhiva u Rijeci*, 61/62, Rijeka, 2019., str. 287.

⁴⁶Ljubinka Toševa Karpowicz, *D'annunzio u Rijeci: mitovi, politika i uloga masonerije*, Rijeka, 2007., str. 77.

za to, svećenika je udaljio iz grada.⁴⁷Ovim činom u Rijeci prvi put dolazi do izražaja isprepletenost katoličke Crkve s iznimno nacionalističkim pokretima kao što je D'Annunzijeve.

Postalo je jasno da D'Annunzio nema podršku šire talijanske javnosti, a posebno ne talijanske vlade koja se priklonila mišljenjima da Rijeka treba postati samostalnom tvorevinom. Pri takvom odvijanju situacije, D'Annunzio povlači strateški potez te osniva svoju riječku državu nazvanu „Talijanska Regencija Kvarnera“, a sebe postavlja kao jedinog i apsolutnog vladara. Ta je država neslužbeno obuhvaćala i Sušak, Bakar te kvarnerske otoke gdje je D'Annunzio vršio stalne prepade i pljačku nad hrvatskim stanovništvom. Ona je poslužila kao ogledni primjer budućim fašistima kako i na koji način treba uspostaviti vlast u Italiji te koja je uloga glavnog čovjeka odnosno diktatora. D'Annunzio je uspostavio strahovladu koja je Rijeku pretvorila u prvi europski grad 20. stoljeća koji je iskusio novi totalitarni režim. Hrvati te ostali netalijanski narodi bivali su napadnuti ili protjerani iz grada ukoliko se nisu slagali s njegovim razmišljanjima. Tako je više puta nastradala i poznata Delićeva kavana na riječkoj Fiumari u kojoj su se skupljali Hrvati već nekoliko desetljeća.⁴⁸ Kako bi naučio ponešto iz primjera njegova učitelja D'Annunzia, Benito Mussolini je tijekom 1919. i 1920. nekoliko puta došao u Rijeku. Pjesnik D'Annunzio u grad je privukao i druge europske umjetnike, a daleko najpoznatiji je začetnik futurizma Filippo Tommaso Marinetti. Poznate su opaske kako je grad tih dana bio posebno razvratan sa svim umjetnicima po gradskim ulicama, paravojnim vojnicima koji ne poznaju moral te ostalim ljudima koje je pjesnik pridobio. Zabavne povorke i drogirane orgije samo su neke od spominjanih čestih aktivnosti, a riječki povjesničar ovako opisuje stanje u gradu: „D'Annunzio je u Rijeci stvorio svojevrsnu svjetovnu religiju u kojoj je politika sakralizirana putem civilnih manifestacija s vlastitim obredima, obilježavanjem raznih godišnjica, okupljanjima masa i vojnom koreografijom. Bile su to političke liturgije s D'Annunzijem u svojstvu svećenika i s nacionalizmom kojem se valja klanjati namjesto Boga.“⁴⁹To razdoblje, često nazivano i pretečom europskog

⁴⁷Ljubinka Toševa Karpowicz, *D'annunzio u Rijeci: mitovi, politika i uloga masonerije*, Rijeka, 2007., str. 162.

⁴⁸Irvin Lukežić, „Iz povijesti jedne riječke kavane uništene za D'Annunzijeve okupacije“, *Vjesnik državnog arhiva u Rijeci*, 61/62, Rijeka, 2019., str. 177.

⁴⁹Marko Medved, „Skandal blagoslova bodeža kao primjer zlorabe vjere. Gabriele D'Annunzio i crkveni život u Rijeci“, *Vjesnik državnog arhiva u Rijeci*, 61/62, Rijeka, 2019., str. 312.

fašizma, duboko se uvuklo u sjećanje grada. Fašizam će, uz neznatni prekid takvog stanja, u njemu živjeti sve do 1945. Riječka se radna snaga tada počela ujedinjavati u prve socijalističke stranke koje će pokušati pružiti otpor D'Annunziju i njegovim arditima. U tome jednim dijelom leži razlog današnje slike Rijeke koja je na glasu kao vječito „crveni“ grad. Usprkos svim nedaćama Rijeka je još uvijek grad radničke klase, a ljevičarski je koncept shvaćanja društvenog uređenja i dalje prisutan. Zanimljivo je u tom kontekstu spomenuti paradoksalnu činjenicu da je D'Annunzijeve riječka država prva na svijetu priznala sovjetsku Rusiju. D'Annunzio se zadržao u gradu sve do siječnja 1921. kada ga je istjerala regularna talijanska vojska. Tome su prethodile borbe za grad koje su u povijest ušle kao „krvavi riječki Božić“. Sukob Talijana u gradu D'Annunzia sigurno nije oduševio pa je, shvativši da se proljeva „sveta talijanska krv“, svojim dobrovoljcima naredio povlačenje.

Završetkom D'Annunzijeve avanture, došlo je vrijeme za provođenje dogovorenog rješenja između Italije i Jugoslavije s jedne strane te sila Antante s druge. U gradu Rappalu u Italiji je još 1920. donesen ugovor kojim Rijeka postaje slobodnom državom, zapadno od nje granicu uspostavlja Italija, a istočno Jugoslavija koja dakle dobiva istočni dio Rječine, Sušak. Obje su se strane obvezale da će poštivati samostalnost riječke države. Osim toga Italiji su pripali Cres i Lošinj te još neki dalmatinski otoci kao i Zadar.⁵⁰ Sve je bilo spremno za prve državne izbore na kojima su snage odmjerili riječki Autonomisti na čelu s Riccardom Zanellom te protalijanske opcije koje i dalje nisu odustajale od pripojenja Rijeke. Izgleda da je nešto više od godine dana D'Annunzijeve okupacije Riječane itekako potreslo pa su i oni koji su prije bili za aneksiju sada svoje povjerenje dali autonomашu Zanelli koji je sa svojim programom „Rijeka Riječanima“ odnio moćnu pobjedu osvojivši 57 od mogućih 78 mjesta u parlamentu.⁵¹ Time je „Slobodna Država Rijeka“ ili „Stato Libero di Fiume“ dobila svoju samostalnu vladu na čelu s istaknutim riječkim političarom Riccardom Zanellom. Službeno, riječko je pitanje time dobilo svoj odgovor, ali vrijeme će pokazati ne zadugo. Riječka je industrija tih godina mnogo propatila jer su grad napustili vodeći bogati kapitalisti, a D'Annunzio i njegova svita puno su toga opljačkali te naposljetku blago odnijeli iz grada. Uz sva Zanellina nastojanja, grad nije uspio ponovno zablistati, a nije bilo niti vremena jer već 1922. dolaskom fašista na vlast u

⁵⁰Ferdo Čulinović, *Riječka država*, Zagreb, 1953., str. 112.

⁵¹Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 347.

Italiji, oni vrše puč i u Rijeci te Zanella i njegova vlada bivaju protjerani u susjednu Kraljevicu. Mussolini je dakle puno toga naučio na primjeru D'Annunzijeve „marša na Rijeku“ čime je dobio i samopouzdanje da isto učini i u Rimu. Rijeka de facto od 1922. pripada fašističkoj Italiji kao grad na krajnjoj periferiji države koji je predstavljao simbol fašističkih i iredentističkih težnji ka širenju vlastitih granica, a njegova je razvojna politika postala sporedna stvar, iako je naftna industrija jednim dijelom potaknula osvajanje Rijeke. 1924. Rimskim ugovorima između Italije i Jugoslavije, Rijeka je i formalno postala dijelom Italije, dok je međudržavna granica uspostavljena na Rječini, čime su Rijeka i Sušak definitivno postali odvojeni gradovi za narednih dva desetljeća.

Zaključak

Novovjekovna povijest Rijeke dobrim se dijelom razlikuje od povijesti ostalih dijelova današnje Hrvatske. Grad je od davnina zbog svog povoljnog zemljopisnog položaja bio mjesto dodirivanja različitih kulturnih krugova. Rječina je kroz srednji vijek predstavljala graničnu rijeku Hrvatskog kraljevstva. Iako je slavensko stanovništvo činilo glavninu u gradu ono je često bilo pod utjecajima drugih susjednih naroda, što je vrlo važna odrednica u povijesti grada koja će ga pretvoriti u kulturološki bogato područje. Svakako treba izdvojiti da se takvi procesi odvijaju na zapadnoj obali Rječine gdje se razvijala Rijeka, dok je na istočnoj obali glavno gradsko područje predstavljao Trsat kao stoljetno mjesto hrvatskih plemića. Takva je situacija splet društvenih, ali i prirodnih okolnosti u kojima su ta dva grada zajedno, ali opet odvojeno rasla i razvijala se. U kasnijim razdobljima novoga vijeka ulogu Trsata preuzelo je novonastalo urbano područje Sušak. I danas je u gradu prisutna razlika između dvije obale Rječine, iako je grad već više od sedam desetljeća spojen u jednu upravu. To je Rijeci i Sušaku donijela turbulentna politička povijest zbog koje su se dva grada čitavo vrijeme borila za svoje jedinstvo dok su veći dio vremena zakonski bili odvojeni.

Rijeka je zbog odredbi habsburških vladara dobila trgovačke povlastice koje su naznačile siloviti novovjekovni uzlet grada. Tome su pridonijele i naredbe o širenju gradske obale te lučkih postrojenja koja su bila oslonac trgovačkog, a kasnije i industrijskog razvoja grada. Unatoč potpadanju pod austrijske, mađarske ili hrvatske vlasti, u Rijeci se ponajviše zahvaljujući spomenutim odredbama, razvijala usporedno s gradom i široka autonomija gradskih tijela. Uz to se posebna trgovačka patricijska kasta ljudi identificirala kao „fijumani“, a zadaća im je bila održavanje posebnog riječkog statusa unutar carstva. Iako su uglavnom radili u svrhu obiteljskog dobitka, takvim su uvjerenjima ipak u velikoj mjeri doprinijeli Rijeci i njenom prosperitetu. Postupno im se priključivao ostali riječki živalj kao što su građani-privrednici i industrijalci različitog etničkog podrijetla. Zbog toga Rijeka nakon godina guvernerske uprave pod ugarskom krunom i dalje njeguje svoj samostalni doživljaj grada. Raspadom Monarhije, Rijeka je imala mogućnosti da nastavi takvu tradiciju, ali su autonomasi ipak odabrali zov jake i moćne države na pragu-Italije te se ubrzo posve

posvetili cilju ujedinjenja s „maticom zemljom“. Riccardo Zanella je središnja ličnost tog razdoblja riječke povijesti koja je ipak kasno promijenila političku strategiju te je Rijeka uplovila u svoje, iz hrvatske perspektive, najbolnije razdoblje, ono fašističke Italije.

Literatura

Ema Aničić, *Riječka industrijska priča*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2014.

Ferdo Čulinović, *Riječka država*, Školska knjiga, Zagreb, 1953.

Ervin Dubrović, *Adamićevo doba. 1780.-1830. Riječki trgovac u doba velikih promjena*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2005.

Ervin Dubrović, *Temelji moderne Rijeke. 1780.-1830. Gospodarski i društveni život*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2006.

Ervin Dubrović, *Doba modernizacije. 1780.-1830.*, Srednja Europa, Rijeka, 2006.

Velid Đekić, „Šest priloga o D'Annunziju i danuncijadi“, *Vjesnik državnog arhiva u Rijeci*, 61/62, Rijeka, 2019., str. 251-275

Bosiljka Janjatović, „Josip pl. Bunjevac i pitanje Rijeke 1848. godine“, *Hrvatska 1848. i 1849.*, zbornik radova, gl. ur. Mirko Valentić, Zagreb 2001., str. 301-314.

Irvin Lukežić, *Povijest riječkih konzulata*, Adamić, 2004.

Irvin Lukežić, „Iz povijesti jedne riječke kavane uništene za D'Annunzijeve okupacije“, *Vjesnik državnog arhiva u Rijeci*, 61/62, Rijeka, 2019., str. 168-184

Margaret MacMillan, *Mirotvorci, Šest mjeseci koji su promijenili svijet*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2008.

Radmila Matejčić, *Kako čitati grad. Rijeka, jučer, danas*, Adamić, 2007.

Marko Medved, „Skandal blagoslova bodeža kao primjer zloporabe vjere. Gabriele D'Annunzio i crkveni život u Rijeci“, *Vjesnik državnog arhiva u Rijeci*, 61/62, Rijeka, 2019., str. 276-321

Slobodan Novković, *Titanic, između povijesti i mitologije*, Meandar, Zagreb, 1997.

Slobodan Novković, *Carpathia, brod heroj u sjeni Titanica*, Naklada Uliks, Rijeka, 2019.

Filip Novosel, „Rijeka u 19. stoljeću“, *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u*

„dugom“ 19. stoljeću, ur. Vlasta Švoger i Jasna Turkalj, Zagreb, 2016., str. 455-470.

Andrija Rački, *Povijest grada Sušaka*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1990.

Ljubinka ToševaKarpowicz, *D'annunzio u Rijeci: mitovi, politika i uloga masonerije*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2007.

Igor Žic, *Rijeka, grad Svetog Vida*, Dušević&Kršovnik, Rijeka, 1996.

Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Adamić, Rijeka, 1998.

Grupa autora, *Povijest Rijeke*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1988.

Internetske veze:

http://www.visitrijeka.hr/Sve_o_Rijeci/Rijecke_price/Karolina_Rijecka, Posjetio: 17. rujna 2020.

Sažetak

Trsat je brdo iznad kanjona Rječine na kojemu se razvilo prvo važno liburnsko/keltsko utvrđeno naselje na prostoru današnjeg grada Rijeke. Podno njega Rimljani su na drugoj strani rijeke osnovali municipij Tarsatica na čijim temeljima leži današnji strogi centar Rijeke. Kroz razdoblje srednjeg vijeka, Rijeka Svetoga Vida bila je utvrđena zidinama na kojima je raspoređeno nekoliko kula. Pred gradskim se vratima u blizini nalazilo more, a na ušću Rječine se razvilo prvo pristanište za dolazak brodova. Najpoznatiji srednjovjekovni vladari Rijeke su plemićke obitelji Devin i Walsee koje 1466. zamjenjuju Habsburgovci. Na Trsatu su pak vlast predstavljali hrvatski plemićki rod Krčkih knezova – Frankopana koji u 15. stoljeću kreću s gradnjom danas poznatog hrvatskog marijanskog svetišta. Dolaskom Habsburgovaca, Rijeka se povezuje s drugim dijelovima njihova carstva te započinje razvoj trgovine. U 17. stoljeću Rijeka od habsburškog cara Leopolda dobiva gradski grb, a u istom stoljeću gradsko vijeće usvaja povijesnu riječku trobojnicu kao službenu zastavu grada. 18. je stoljeće označilo brži i efikasniji razvoj grada ponajviše zahvaljujući odredbama i privilegijama habsburških vladara. 1719. car Karlo VI. je riječku luku proglasio slobodnom kraljevskom lukom, čime trgovci lakše plasiraju svoje proizvode na tržište. Uskoro se otvara i prva važna prometnica, Karolinška cesta koja Rijeku preko Bakra povezuje s Karlovcem. 1779. carica Marija Terezija grad proglašava „slobodnim tijelom“ ugarskoga kraljevstva na čijem je čelu guverner, čime je grad postao glavna luka mađarskih zemalja. Od 1809. do 1813. Rijeka je bila sastavni dio francuskih Ilirskih provincija, a to je razdoblje u povijesti grada ostalo upamćeno kao nesređeno i nazadno, iako se upravo tada otvorila najmodernija europska cesta toga doba- Lujzinska cesta. Do 1870. kada je Rijeka službeno opet „gubernij“ promijenile su se mnoge vlade, ali Rijeka je ostala vjerna sebi i svojoj gradskoj vlasti koja je nastojala održati autonomnost grada. U 19. stoljeću sporim tempom započinje razvoj trgovačke i industrijske aktivnosti u gradu koji se ubrzava kada Mađari definitivno svoj kapital ubrizgavaju u Rijeku kako bi od nje učinili moćnu carsku luku. Od 1870. do raspada Monarhije razdoblje je najtješnje veze Rijeke i Pešte, u kojemu se Rijeka transformirala u moderno trgovačko i industrijsko središte. 1873. u Rijeku je iz smjera Karlovca stigla i željeznička

pruga. Iako su Mađari nastojali širiti svoje zakone i na Rijeku, autonomija grada je i dalje bila netaknuta. Njihov predstavnik u gradu je bio guverner, dok je riječki identitet i „Fiumane“ predstavljao izabrani gradonačelnik. Najpoznatiji riječki gradonačelnik bio je Giovanni Ciotta koji je izradio novi urbanistički plan grada koji je djelomično ostvaren. Najpoznatiji izum riječke industrije toga doba je oružje torpedo koje je promijenilo ratna zbivanja na moru. Riječki su autonomasi početkom 20. stoljeća promijenili političku strategiju. Prethodnih ih je stoljeća privlačio mađarski kapital, a kad su Mađari pretjerali s mađarizacijom Rijeke, nalaze novog saveznika u Kraljevini Italiji. Taj je potez dobrim dijelom odredio turbulentnu povijest grada u 20. stoljeću. Završetkom Velikog rata i raspadom monarhije, Rijeka se našla u središtu polemika na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Tajnim Londonskim ugovorom grad nije bio obećan Italiji, ali su oni nakon rata ipak zahtijevali pripojenje Rijeke. Takvu je situaciju iskoristio talijanski pjesnik i političar Gabriele D'Annunzio koji je okupirao grad 1919. Zatim je osnovao svoju riječku državu koja je u povijest ušla kao protofašistička tvorevina. 1921. je istjeran iz grada, a na temelju Rapalskog ugovora Rijeka postaje Slobodnom državom između Italije i Jugoslavije. Takvo stanje ipak nije bilo dugoga vijeka jer već sljedeće godina riječki predsjednik vlade Riccardo Zanella biva protjeran iz grada, a vlast preuzimaju fašističke organizacije. 1924. Rijeka je i službeno pripojena Kraljevini Italiji na čijem je čelu bio Benito Mussolini. Rimskim ugovorima iz iste godine Rijeka i Sušak razdvojeni su granicom na Rječini.

Ključne riječi:

Rijeka, Sušak, trgovina, industrija, Habsburg, autonomija

Summary

Trsat, the first significant Liburnian/Celtic settlement, was found at the hill above the canyon of "Rječina". At the other side of the river and underneath the hills, Romans established Trsat, located it in the city centre of Rijeka. In the middle ages, "Rijeka Svetog Vida" was fortified with several walls and towers. Sea was in front of the city gates, and the first shipping port was developed at the mouth of Rječina. The most well-known rulers of Rijeka were two nobleman families, Devin and Walsee, later replaced by the Habsburgs in 1466. On the contrary, Trsat was represented by the nobleman family of Frankopans, which started building the famous Croatian Marian shrine. With the arrival of Habsburgs, Rijeka is being connected with the other parts of the empire and is starting to develop trade. In the 17th century, Rijeka received the city coat of arms from the Habsburg Emperor Leopold and meanwhile, the city council adopted the historic Rijeka tricolor as the official flag of the city. The 18th century marked the faster and more efficient development of the city, mostly thanks to the provisions and privileges of the Habsburg rulers. In 1719, Emperor Charles VI. declared the port of Rijeka a free royal port and made it easier for traders to place their products on the market. The first important road called Karolinška Cesta will soon open and connect Rijeka with Karlovac via Bakar. In 1779, Empress Maria Theresa proclaimed the city a "free body" of the Kingdom of Hungary (headed by a governor), making the city the main port of the Hungarian lands. From 1809 to 1813, Rijeka was an integral part of the French Illyrian Provinces, and this period in the history of the city was remembered as disorderly and backward. However, the most modern European road was opened - the Louisiana Road. By 1870, Rijeka was officially the "governor" again, and many governments have changed. However, Rijeka remained loyal to itself and its city government, which sought to maintain the city's autonomy. In the 19th century, the development of trade and industrial activity was at the slow pace and accelerated when the Hungarians invested their capital into Rijeka to make it a powerful imperial port. The close connection between Rijeka and Pest was established in 1870 and until the collapse of the Monarchy. In that period, Rijeka was transformed into a modern, commercial and industrial centre. A

railway that connects Rijeka and Karlovac was opened in 1873. Although the Hungarians wanted to impose their laws on Rijeka, the city's autonomy remained intact. Their representative was the governor, while the elected mayor represented the identity of "Fiumana". The most famous mayor of Rijeka was Giovanni Ciotta, who drafted a new urban plan of the city, which was partially realised. At that time, the most famous invention of Rijeka's industry was the torpedo weapon, which revolutionised the war in the sea. At the beginning of the 20th century, Rijeka's autonomists changed its political strategy. In previous centuries, they were attracted to the Hungarian capital, and when the Hungarians exaggerated with the Hungarianization of Rijeka, they found a new ally in the Kingdom of Italy.

This move largely determined the turbulent history of the city in the 20th century. The end of the Great War and collapse of the Monarchy placed Rijeka in the centre of controversy at the Peace Conference in Paris. The city was not promised to Italy by a secret London agreement. However, they still demanded the annexation of Rijeka after the war. Such a situation was exploited by the Italian poet and politician Gabriele D'Annunzio, who occupied the city in 1919. He then founded his state of Rijeka, which went down in history as a proto-fascist creation. In 1921, he was expelled from the city and, based on the Treaty of Rapallo, Rijeka became a free state between Italy and Yugoslavia. However, such a situation did not last long as the following year, the Prime Minister of Rijeka, Ricardo Zanella, was expelled from the city and fascist organisation took over. In 1924, Rijeka was officially annexed to the Kingdom of Italy, headed by Benito Mussolini. By the Roman treaties from the same year, Rijeka and Sušak were separated by a border on the Rječina.

Keywords:

Rijeka, Sušak, trade, industry, Habsburg, autonomy

